प्रथमपाठः - सन्धिः

अक्षरम्

- श्रवणेन्द्रियग्राह्यम्
- अन्यनाम वर्णः
- अक्षरं त्रिविधम् - स्वराः, अयोगवाहाः , व्यञ्जनम् च

मात्रा

- वर्णस्य उच्चारणकालः
- एकमात्रा, द्विमात्रा, त्रिमात्रा, अर्धमात्रा

स्वरः

- स्वयं राजन्ते
- स्वतन्त्रतया उच्चार्यमाणः
- अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ए ऐ ओ औ (१३)
- स्वरः त्रिविधः
- ह्रस्वः - एकमात्रकालेन उच्चारितुं योग्यः अ इ उ ऋ ऌ
- दीर्घः - द्विमात्रकालेन उच्चारितुं योग्यः आ ई ऊ ॠ ए ऐ ओ औ
- प्लुतः - त्रिमात्रकालेन उच्चारितुं योग्यः अ३ इ३ उ३ ऋ३ ऌ३ एऽ३ ऐऽ३ ओऽ३ औऽ३

अयोगवाहाः

- अं
- अः
- X क X ख – जिह्वामूलीयः
- X प X फ – उपध्मानीयः

- जिह्वामूलीयः - कखाभ्यां पूर्वः अर्ध-विसर्गसदृशः वर्णः
- उपध्मानीयः - पफाभ्यां पूर्वः अर्ध-विसर्गसदृशः वर्णः

Learn Slokas Online

- **व्यञ्जनम्**
  - अर्धमात्राकालेन उच्चारितुं योग्यः
  - व्यञ्जनं द्विविधम्
  - वर्गीयव्यञ्जनम् (२५) अवर्गीयव्यञ्जनं (८) च

क् ख् ग् घ् ङ्	कु / क-वर्गः
च् छ् ज् झ् ञ्	चु / च-वर्गः
ट् ठ् ड् ढ् ण्	टु / ट-वर्गः
त् थ् द् ध् न्	तु / त-वर्गः
प् फ् ब् भ् म्	पु / प-वर्गः
य् र् ल् व्	अवर्गीयव्यञ्जनानि
श् ष् स् ह्	अवर्गीयव्यञ्जनानि

अल्प-प्राणाः

क् ग्
च् ज्
ट् ड्
त् द्
प् ब्

महा-प्राणाः

ख् घ्
छ् झ्
ठ् ढ्
थ् ध्
फ् भ्

Learn Slokas Online

अनुनासिकाः

ङ्

ञ्

ण्

न्

म्

कर्कश-व्यञ्जनानि

क् ख्

च् छ्

ट् ठ्

त् थ्

प् फ्

श् ष् स्

मृदु-व्यञ्जनानि

ग् घ् ङ्

ज् झ् ञ्

ड् ढ् ण्

द् ध् न्

ब् भ् म्

य् र् ल् व् ह्

गुणिताक्षराणि

ककापङ्क्तिः – क, का, कि, की..... कः

संयुक्ताक्षरम्

द् + र् – द्र्

Learn Slokas Online

माहेश्वरसूत्राणि

१. अइउण्
२. ऋलृक्
३. एओङ्
४. ऐऔच्
५. हयवरट्
६. लण्
७. ञमङणनम्।
८. झभञ्
९. घढधष्
१०. जबगडदश्
११. खफछठथचटतव्
१२. कपय्
१३. शषसर्
१४. हल्

- पाणिनिना महेश्वरात् प्राप्तानि ।
- माहेश्वरसूत्राणि उपयज्य व्याकरणं रचितम् ।
- चतुर्दश माहेश्वरसूत्राणि ।
- हयवरप्रभृतयः वर्णाः सन्ति ।
- व्यञ्जनानि प्रायः स्वरैः सह उच्चार्यन्ते ।
- 'ह' कारदिषु 'अकारः" उच्चारनार्थम् ।
- हयवर सूत्रे ह्, य्, व्, र् इति ग्रहणं भवति ।
- आयोगवाहाः न सन्ति ।

Learn Slokas Online

प्रत्याहारः

- **स्वररहितम्** एकैकं व्यञ्जनम् अन्ते श्रूयते ।
- तेन सह उच्चार्यमाणः आदिमः वर्णः मध्ये वर्तमानानां वर्णानां स्वस्य च बोधकः भवति ।
- 'अइउण्' इति सूत्रस्थस्य 'इ'कारस्य 'ऋलृक्' इति सूत्रस्थेन अन्तिमव्यञ्जनेन 'क'कारेण सह उच्चारणे 'इक्' इति शब्दः निष्पद्यते ।
- इ उ ऋ लृ ' इति वर्णाः भवन्ति ।
- **उपसंहृत्य व्यवहृतः शब्दः 'प्रत्याहारः' ।**

  अण् - अ इ उ

  अक् - अ इ उ ऋ लृ

  यण् - य् व् र् ल् अच् – सर्वे स्वराः

  हल् - सर्वाणि व्यञ्जनानि अल्- सर्वेऽपि वर्णाः

  हश् - मृदुव्यञ्जनानि

  खर् - कर्कशव्यञ्जनानि

  जश् - वर्गीयतृतीयव्यञ्जनानि

१. **सूत्राणाम् अन्ते विद्यमानानां स्वररहितानां व्यञ्जनानां ग्रहणं न भवति ।**
तेषाम् **'इत्'** इति संज्ञा भवति । इत्संज्ञकस्य लोपः भवति ।
यथा अक् । अ इ उ ऋ लृ इत्येतेषां वर्णानां ग्रहणं भवति, न तु णकारककारयोः ग्रहणम् ।

२. **आदिमः वर्णो नाम सूत्रेषु आद्यः वर्णः इति नार्थः ।** किन्तु अस्माभिः आदिमत्वेन विवक्षितः वर्णः इत्यर्थः ।
यथा – इक्, यण्, चर् - इत्यादिषु प्रत्याहारेषु इ, य, च इत्येते वर्णाः माहेश्वरसूत्रेषु आदिमाः न सन्ति ।

Learn Slokas Online

सन्धिः

यत्र वर्णयोः मेलनं भवति तत्र परिवर्तनं भवति । एषः सन्धिः ।
स्वरव्यञ्जयोः सन्निधौ विकारः भवति तदा सन्धिः इति उच्यते ।
विकारः - कस्यचित् वर्णस्य अदर्शनं अथवा अन्यस्य वर्णस्य प्रयोगः ।

गण + ईशः = गणेशः
अ इ वर्णयोः सन्निधौ तयोः स्थाने एकारः भवति ।

किम् + इति = किमिति
म् इ वर्णयोः सन्निधौ किमपि विकारः न ।
म् इ स्थाने मि इति लिखितम् ।

सन्धिः यदा भवति तदा तत्र आदेशः, आगमः, लोपः, प्रकृतिभावः च ।

आदेशः

पूर्वं स्थितस्य वर्णस्य स्थाने अन्य-वर्णस्य उदयः आदेशः ।

यदि अपि = यद्यपि
इ + अ = य् + अ = य
इकारस्य स्थाने यकारः आदेशः भवति।

आगमः

वर्णात् पूर्वं परं वा अन्य-वर्णस्य उदयः आगमः ।

अनिच्छन् अपि = अनिच्छन्नपि
न् + अ = न् + न् + अ = न्न
नकारः आगमः, नूतनवर्णः च

Learn Slokas Online

लोपः

वर्णस्य अदर्शनं लोपः

समवेताः युयुत्सवः = समवेता युयुत्सवः

विसर्गस्य लोपः

प्रकृतिभावः (यदि शक्यते, कुर्वन्तु)

निमित्ते सति अपि लोपादेः अभावः

अनादी उभौ = अनादी उभौ

ई + उ -> य्

किन्तु न भवति

सन्धिः कदा करणीयः ?

१) **एकस्मिन् पदे** सन्धिः नित्यम् ।

a. आविस् + तः = आविष्टः

२) **धातु-उपसर्गयोः** सन्धिः नित्यम् ।

a. उप + अविशत् = उपाविशत्

३) **समासे** सन्धिः नित्यम् ।

a. लाभ + अलाभौ = लाभालाभौ

४) **वाक्ये सन्धिः विकल्पेन** भवति

a. देवदत्तः + ग्रामम् = देवदत्तो ग्रामम्

b. ग्रामम् + गच्छति = ग्रामं गच्छति

Learn Slokas Online

सन्धिः त्रिविधः

स्वर-सन्धिः

स्वरात् स्वरे परे (स्वरः + स्वरः)

व्यञ्जन-सन्धिः

व्यञ्जनात् स्वरे व्यञ्जने वा परे (व्यञ्जन + वर्णः)

विसर्ग-सन्धिः

विसर्गात् स्वरे व्यञ्जने वा परे (विसर्ग + वर्णः)

- सुबन्तानां तिङन्तानां च **पदम्** इति **संज्ञा** ।
- तिङन्तानां सुबन्तानां च **समूहः** वाक्यम् ।

Learn Slokas Online

द्वितीयपाठः - स्वर-सन्धिः

स्वरात् स्वरे परे (स्वरः + स्वरः)

अष्टविधः

१) सवर्णदीर्घ-सन्धिः
२) गुण–सन्धिः
३) वृद्धि-सन्धिः
४) यण्–सन्धिः
५) यान्तवान्तादेशःसन्धिः
६) पूर्वरूप-सन्धिः
७) पररूप-सन्धिः
८) प्रकृतिभाव-सन्धिः

सवर्णदीर्घ-सन्धिः

- अ / आ + अ / आ = आ
- उ / ऊ + उ/ ऊ = ऊ
- इ / ई + इ / ई = ई
- ऋ + ऋ / ऌ = ॠ

गुण–सन्धिः

- अ / आ + इ / ई = ए
- अ / आ + उ / ऊ = ओ
- अ / आ + ऋ + ऋ = अर्
- अ / आ + ऌ = अल्

वृद्धि-सन्धिः

- अ / आ + ए / ऐ = ऐ
- अ / आ + ओ / औ = औ
- (उपसर्ग) अ / आ + ऋ (ऋकारादिः धातुः) = आर्

Learn Slokas Online

- (उपसर्ग) अ / आ + ऌ (ऌकारादिः धातुः) = आल्

यण्–सन्धिः

- इ / ई + असवर्णस्वरः = य् + असवर्णस्वरः
- उ / ऊ + असवर्णस्वरः = व् + असवर्णस्वरः
- ऋ / ॠ + असवर्णस्वरः = र् + असवर्णस्वरः
- ऌ + असवर्णस्वर: = ल् + असवर्णस्वरः

यान्तवान्तादेश-सन्धिः

- ए + स्वरः = अय् + स्वरः
- ऐ + स्वरः = आय् + स्वरः
- ओ + स्वरः = अव् + स्वरः
- औ + स्वरः = आव् + स्वरः

पूर्वरूप-सन्धिः

- ए + अ = एऽ
- ओ + अ = ओऽ

पररूप-सन्धिः

- अ + ए = ए
- अ + ओ = ओ
- अ / आ + ओम् = ओम्

प्रकृतिभाव-सन्धिः

ऋति-प्रकृतिभावः

'अ आ इ ई उ ऊ ऋ' + ऋ

प्लुत-प्रकृतिभावः

आगच्छ कृष्ण३ + अत्र गौश्चरति ।

Learn Slokas Online

<u>प्रगृह्य-प्रकृतिभावः</u>

१. **ईकारान्तम् ऊकारान्तम् एकारान्तं** च द्विवचनम् ।
२. **अमी** इत्यस्य **ईकारः** प्रगृह्यः ।
३. **ओकारान्तम् अव्ययम्, आ इत्यव्ययं** च (आङ् न ग्राह्यः) प्रगृह्यम् ।

Learn Slokas Online

सवर्णदीर्घ-सन्धिः

- अ / आ + अ / आ = आ
- उ / ऊ + उ/ ऊ = ऊ
- इ / ई + इ / ई = ई
- ऋ + ऋ / ऌ = ॠ

अ/आ वर्णाभ्यां परतः अ/आ वर्णौ स्तः ।
अ/आ + अ/आ वर्णयोः स्थाने **आ** इति आदेशः सम्पन्नः अस्ति ।

विद्या + आलयः = विद्यालयः

इ/ई वर्णाभ्यां परतः इ/ई वर्णौ स्तः ।
इ/ई + इ/ई वर्णयोः स्थाने **ई** इति आदेशः सम्पन्नः अस्ति ।

कवि + इन्द्रः = कवीन्द्रः

उ/ऊ वर्णाभ्यां परतः उ/ऊ वर्णौ स्तः ।
उ/ऊ + उ/ऊ वर्णयोः स्थाने **ऊ** इति आदेशः सम्पन्नः अस्ति ।

भानु + उदयः = भानूदयः

ऋ वर्णात् परतः ऋ/ॠ/ऌ वर्णा सन्ति ।
ऋ + ऋ/ॠ/ऌ वर्णयोः स्थाने **ॠ** इति आदेशः सम्पन्नः अस्ति ।

पितृ + ऋणम् = पितॄणम्

Learn Slokas Online

गुण–सन्धिः

- अ / आ + इ / ई = ए
- अ / आ + उ / ऊ = ओ
- अ / आ + ऋ + ऋ = अर्
- अ / आ + ऌ = अल्

अ/आ वर्णाभ्यां परतः इ/ई वर्णौ स्तः ।
अ/आ + अ/आ वर्णयोः स्थाने **ए** इति आदेशः सम्पन्नः अस्ति ।

देव + इन्द्रः = देवेन्द्रः

अ/आ वर्णाभ्यां परतः उ/ऊ वर्णौ स्तः ।
अ/आ + अ/आ वर्णयोः स्थाने **ओ** इति आदेशः सम्पन्नः अस्ति ।

विनद्य + उच्चैः = विनद्योच्चैः

अ/आ वर्णाभ्यां परतः ऋ/ॠ/ऌ वर्णौ स्तः ।
अ/आ + अ/आ वर्णयोः स्थाने **अर्/अल्** इति आदेशः सम्पन्नः अस्ति ।

महा + ऋषिः = महर्षिः

'गुणः' इति काचित् संज्ञा । **'ए ओ अर् अल्'** इत्येते **गुणसंज्ञां** प्राप्नुवन्ति । अस्मिन् सन्धौ एते वर्णाः आदेशाः भवन्ति । अतः 'गुणसन्धिः' इति अस्य नाम ।

Learn Slokas Online

वृद्धि-सन्धिः

अ / आ + ए / ऐ = ऐ
अ / आ + ओ / औ = औ
(उपसर्ग) अ / आ + ऋ (ऋकारादिः धातुः) = आर्
(उपसर्ग) अ / आ + ऌ (ऌकारादिः धातुः) = आल्

'अ/आ' इति वर्णाभ्यां परतः 'ए/ऐ' वर्णौ स्तः ।
अ/आ + अ/आ वर्णयोः स्थाने **ऐ** इत्यादेशः सम्पन्नः अस्ति ।

तथा + एव = तथैव

'अ/आ' इति वर्णाभ्यां परतः 'ओ / औ' वर्णौ स्तः ।
अ/आ + अ/आ वर्णयोः स्थाने **ओ** इत्यादेशः सम्पन्नः अस्ति ।

च + ओषधिः = चौषधिः

अकारान्त-उपसर्गस्य आकारान्त-उपसर्गस्य च परतः ऋकारादिः धातुः अस्ति ।
'अ + ऋ' इति वर्णयोः स्थाने **आर्** इत्यादेशः सम्पन्नः अस्ति । (विकल्पेन)

उप + ऋच्छति = उपार्च्छति

'वृद्धिः" इति काचित् संज्ञा । **'ऐ औ आर् आल्'** इत्येते वृद्धिसंज्ञां प्राप्नुवन्ति । अस्मिन् सन्धौ पूर्वपरयोः वर्णयोः स्थाने एते आदेशाः भवन्ति । अतः 'वृद्धिसन्धिः' इति नाम ।

Learn Slokas Online

यण्-सन्धिः

- इ / ई + असवर्णस्वरः = य् + असवर्णस्वरः
- उ / ऊ + असवर्णस्वरः = व् + असवर्णस्वरः
- ऋ / ॠ + असवर्णस्वरः = र् + असवर्णस्वरः
- ऌ + असवर्णस्वर: = ल् + असवर्णस्वरः

'इ/ई' इति वर्णाभ्यां परत: 'इ/ई' वर्णौ विना अन्ये स्वराः सन्ति ।
'इ/ई' वर्णयोः स्थाने **यकारादेशः** सम्पन्नः अस्ति ।

अति + उत्तमम् = अत्युत्तमम्

'उ/ऊ' इति वर्णाभ्यां परत: 'उ/ऊ' वर्णौ विना अन्ये स्वराः सन्ति ।
'उ/ऊ' वर्णयोः स्थाने **वकारादेशः** सम्पन्नः अस्ति ।

तु + इदम् = त्विदम्

'ऋ/ॠ ' इति वर्णाभ्यां परतः 'ऋ / ॠ 'वर्णौ विना अन्ये स्वराः सन्ति ।
'ऋ /ॠ' वर्णयोः स्थाने '**रेफः**' इत्यादेशः सम्पन्नः अस्ति ।

मातृ + आज्ञा = मात्राज्ञा

'ऌ' इति वर्णात् परतः 'ऌ' वर्णं विना अन्ये स्वराः सन्ति ।
ऌ स्थाने '**लकारः**' इत्यादेशः सम्पन्नः अस्ति ।

यण् इति प्रत्याहारः । तेन य् व् र् ल् - इत्येतेषां व्यञ्जनानां ग्रहणं भवति । यणः आदेशाः भवन्ति इत्यतः अयं सन्धिः ।

Learn Slokas Online

यान्तवान्तादेश-सन्धिः (अयादिसन्धिः)

- ए + स्वरः = अय् + स्वरः
- ऐ + स्वरः = आय् + स्वरः
- ओ + स्वरः = अव् + स्वरः
- औ + स्वरः = आव् + स्वरः

'ए ओ ऐ औ' वर्णेभ्यः परतः स्वराः सन्ति । 'ए' वर्णस्य स्थाने **'अय्'** आदेशः, 'ऐ' वर्णस्य स्थाने **'आय्'** आदेशः, 'ओ' वर्णस्य स्थाने **'अव्'** आदेशः, 'औ' वर्णस्य स्थाने **'आव्'** आदेशः च सम्पन्नः अस्ति ।

हरे + ए = हरये
नै + अकः = नायकः
विष्णो + ए = विष्णवे
द्वौ + इमौ = द्वाविमौ

'अय् आय्' इत्येतौ यान्तौ । अन्ते य् अस्ति इत्यर्थः । 'अव् आव् ' इत्येतौ वान्तौ । अस्मिन् सन्धौ यान्तवान्ताः पूर्ववर्णस्य स्थाने आदेशाः भवन्ति । अतः 'यान्तवान्तादेशसन्धिः' इति एतस्य नाम ।

Learn Slokas Online

पूर्वरूपसन्धिः

- ए + अ = एS
- ओ + अ = ओS

'ए / ओ' इति वर्णाभ्यां परतः अकारः अस्ति ।
'ए / ओ + अ' इति वर्णयोः स्थाने **'ए / ओ'** इत्यादेशः सम्पन्नः अस्ति ।
'S' इदं चिह्नं स्पष्टप्रतिपत्तये लिख्यते । **पाणिनिना तु न विहितम् ।**

मे + अच्युत = मेSच्युत
तुमुलो + अभवत् = तुमुलोSभवत्

पदान्ताद् एकाराद् अकारे परे एकारः, पदान्ताद् ओकाराद् अकारे परे ओकारः इति पूर्वपरयोः स्थाने एकादेशो भवति । पूर्ववर्णः (ए / ओ) आदेशः भवति, अतः 'पूर्वरूपसन्धिः' इति अस्य नाम ।

Learn Slokas Online

पररूपसन्धिः

१. प्र + एजते - प्रेजते
२. उप + ओषति उपोषति
३. शिवाय + ओं नमः

अकारात् परतः 'ए / ओ' वर्णौ स्तः । तत्र 'अ + ए / ओ' वर्णयोः स्थाने 'ए / ओ' इत्यादेशः सम्पन्नः अस्ति ।

अवर्णान्ताद् उपसर्गाद् एकारादौ धातौ परे 'एकारः', ओकारदौ धातौ ओम्शब्दे च परे 'ओकार: ' पूर्वपरयोः स्थाने एकः आदेशो भवति । वृद्धेः अयम् अपवादः ।
अ + ए = ए
अ + ओ = ओ
अ / आ + ओम् = ओम्

अस्मिन् सन्धौ पूर्वपरयोः स्वरयोः स्थाने परस्वरः आदेशः भवति । अतः 'पररूपसन्धिः' इति नाम । अस्यापवादः

एकारादौ इण्धातौ एध्धातौ च परे पररूपं न, किन्तु वृद्धिरेव । यथा

उप + एति = उपैति (वृद्धिसन्धिः)
प्र + एधते = प्रैधते (वृद्धिसन्धिः)

Learn Slokas Online

प्रकृतिभावः

ऋति-प्रकृतिभावः

'अ आ इ ई उ ऊ ऋ' इत्येते स्वराः सन्ति, तेभ्यः परतः ऋकारः अस्ति । सन्धेः निमित्तम् अस्ति, तथापि सन्धिकार्यं न सम्पन्नम् । निमित्ते सत्यपि सन्धिकार्याभावः प्रकृतिभावः ।

राजा + ऋषिः = राजऋषिः, राजर्षिः
राज + ऋषिः =, राजऋषिः, राजर्षिः
गुरु + ऋणम् = गुरुऋणम्, गुर्वृणम्
वधू + ऋणम् = वधुऋणम्, वध्वृणम्
पितृ + ऋणम् = पितृऋणम्, पितृणम्

प्लुतप्रकृतिभावः

आगच्छ कृष्ण३ + अत्र गौश्चरति ।
सवर्णदीर्घसन्धेः निमित्तम् अस्ति । परन्तु सन्धिः न भवति ।
अतः 'आगच्छ कृष्ण३ + अत्र गौश्चरति' इत्येव वाक्यम् । अयं प्लुतप्रकृतिभावः ।

प्रगृह्यप्रकृतिभावः

१. अनादी + उभौ = अनादी उभौ (यण्सन्धेः निमित्तमस्ति)
२. गुरू + उत्तिष्ठतः = गुरू उत्तिष्ठतः (सवर्णदीर्घसन्धेः निमित्तमस्ति)
३. वने + एते = वने एते (यान्तवान्तादेशसन्धेः निमित्तमस्ति)

पूर्वपदम् ईकारान्तम् ऊकारान्तम् एकारान्तं च द्विवचनम् अस्ति । तस्मात् परतः स्वरः अस्ति । अतः स्वरसन्धेः निमित्तम् अस्ति । तथापि सन्धेः अभावः । प्रगृह्यम् इति काचित् संज्ञा -

Learn Slokas Online

१. **ईकारान्तम् ऊकारान्तम् एकारान्तं** च द्विवचनं प्रगृह्यं भवति ।
२. **अमी** इत्यस्य **ईकारः** प्रगृह्यः भवति ।
३. **ओकारान्तम् अव्ययम्, आ इत्यव्ययं** च (आङ् न ग्राह्यः) प्रगृह्यं भवति ।

१. अमी + आश्रमाः = अमी आश्रमाः
२. अहो + अत्र = अहो अत्र
३. आ + एवं = आ एवं

Learn Slokas Online

तृतीयपाठः – व्यञ्जन-सन्धिः

Learn Slokas Online

चतुर्थपाठः – विसर्ग-सन्धिः

विसर्गः + स्वरः / विसर्गः + व्यञ्जनम्

पञ्च-विधः

सकारः

विसर्गः + त्/थ्/स् = स्
विसर्गः + च्/छ्/श् = श् (+ श्चुत्वम्)
विसर्गः + ट्/ठ्/ष् = ष् (+ ष्टुत्वम्)

विकल्पेन
विसर्गः + स् = स्
विसर्गः + श् = श्
विसर्गः + ष् = ष्

दुर्योधनः + तदा = दुर्योधनस्तदा
पाण्डवाः + च = पाण्डवाश्च
घोरः + ठङ्कारः = घोरष्ठङ्कारः

जिह्वामूलीयः उपध्मानीयश्च

विकल्पेन

विसर्गः + क्/ख् = जिह्वामूलीयादेशः
विसर्गः + प्/फ् = उपध्मानीयादेशः

एतैः + कुलघ्नानाम् = एतै x कुलघ्नानाम् / एतैः कुलघ्नानाम्
मामकाः + पाण्डवाः = मामका x पाण्डवाः / मामकाः पाण्डवाः

Learn Slokas Online

रेफः

विसर्गः ~~अ/आ~~ + स्वरः = रेफादेशः
विसर्गः ~~अ/आ~~ + मृदुव्यञ्जनम् = रेफादेशः

निराशीः + अपरिग्रहः = निराशीरपरिग्रहः
हयैः + युक्तैः = हयैर्युक्तैः

विसर्गः अव्ययम् + स्वरः = रेफादेशः
विसर्गः अव्ययम् + मृदुव्यञ्जनम् = रेफादेशः

बहिः + अन्तः (अव्ययम्) = बहिरन्तः
प्रातः + गच्छति = प्रातर्गच्छति

लोपः

विसर्गः आ + स्वरः = यकारादेशः, विकल्पेन यकार-लोपः
विसर्गः आ + मृदुव्यञ्जनम् = लोपः
विसर्गः अ + ~~अ~~ स्वरः = यकारादेशः, विकल्पेन यकार-लोपः
सः एषः + ~~अ~~ स्वरः = यकारादेशः, विकल्पेन यकार-लोपः
सः एषः + व्यञ्जनम् = लोपः
विसर्गः ~~अ~~ + रेफः = लोपः, पूर्वस्वरः दीर्घः
विसर्गः अ अव्ययम् + रेफः = लोपः, पूर्वस्वरः दीर्घः

देवाः + अपि = देवा अपि / देवायपि
गुणाः + गुणेषु = गुणा गुणेषु
धृतराष्ट्रः + उवाच = धृतराष्ट्र उवाच
एषः + आगच्छति = एष आगच्छति / एषयागच्छति

Learn Slokas Online

सः + उच्यते = स उच्यते / सयुच्यते

एषः + वः = एष वः

सः + घोषः = स घोषः

कविः + रचयति = कवी + रचयति

पुनः + रमते = पुना + रमते

उकारः/उत्वम्

विसर्गः अ + मृदुव्यञ्जनम् = ओ

विसर्गः अ + अ = ओऽ

बहवः + ज्ञानतपसा = बहवो ज्ञानतपसा

तुमुलः + अभवत् = तुमुलोऽभवत्

अपवादः

पुनः + अत्र = पुनरत्र

प्रातः + गच्छति = प्रातर्गच्छति

Learn Slokas Online

पञ्चमपाठः - णत्वम्

सङ्क्षेपः

- भवनानि vs गृहाणि
- न् -> ण्
- निमित्तम् – Cause
    - रेफः कर्णः = क् + अ + **र्** + ण् + अः
    - षकारः. कृष्णः = क् + ऋ + **ष्** + ण् + अः
    - ऋकारः पितृणाम् = प् + इ + त् + **ऋ** + ण् + आ + म्
- न् अन्ते (end) – राजन्, बालकान्, रामान् etc

	अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ (स्वराः)	
	ह् य् व्	
निमित्त-वर्णः +	क् ख् ग् घ् ङ् (क-वर्गः)	→ न् -> ण्
	प् फ् ब् भ् म् (प-वर्गः)	

- रामेण = र् + **आ + म् + ए** + ण् + अ
- पुष्पाणि = प् + उ + ष् + **प् + आ** + ण् + इ
- गृहाणि = ग् + ऋ + **ह् + आ** + ण् + इ

विवरणम्

पठनम् - एतस्मिन् पदे नकारः वर्तते ।
पर्णम् - एतस्मिन् पदे णकारः वर्तते ।

णकारस्य कारणं किम् ?
णकारात् पूर्वं रकारः वर्तते ।

पर्णम् = प् + अ + र् + ण् + अ + म्

Learn Slokas Online

शयनम्, - एतस्मिन् पदे नकारः वर्तते ।
उष्णम् - एतस्मिन् पदे णकारः वर्तते ।
णकारस्य कारणं किम् ?
णकारात् पूर्वं षकारः वर्तते ।

उष्णम् = उ + ष् + ण् + अ + म्

समानं - पितॄणाम् - णकारात् पूर्वं ऋकारः वर्तते ।

- यदि नकारात् पूर्वं रकारः, षकारः, ऋकारः वर्तते तर्हि नकारस्य णकारः भवति
- रकारः, षकारः, ऋकारः च णकारस्य निमित्तम् इति उच्यते ।

रषाभ्यां नो णः समानपदे ।

करणम् - रकारणकारयोः मध्ये अकारः वर्तते ।
पोषणम् - षकारणकारयोः मध्ये अकारः वर्तते ।
बृंहणम् - ऋकारणकारयोः मध्ये ं, ह्, अ इति वर्णाः वर्तन्ते ।

निमित्तणकारयोः मध्ये के वर्णाः भवितुम् अर्हन्ति ?

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ।

- अट्, कवर्गः, पवर्गः, आङ, अनुस्वारः - एते भवितुम् अर्हन्ति इत्यर्थः ।

-
अट् वर्णाः - स्वराः (अच्) + ह्, य्, व्, र् (ट्)
कुः - कवर्गः क् ख् ग् घ् ङ्
पुः - पवर्गः प् फ् ब् भ् म्
आङ् - 'आ' रूपः उपसर्गः

नुम् - अनुस्वारः

Learn Slokas Online

- अडादिभिन्नः वर्णः अस्ति चेत् नकारस्य णकारः न भवति ।
- उदाहरणम् - मारीचेन

- पदान्ते स्थितस्य नकारस्य णकारः न भवति । उ
- दाहरणम् - रामान्

Learn Slokas Online

षष्ठपाठः सप्तमपाठः च – णिजन्तम्

सङ्क्षेपः

- Two verbs
- Doing by self vs making someone else do
- Person making someone do is प्रयोजककर्ता
- Person who is doing per the ask is प्रयोज्यकर्ता
- प्रयोजककर्ता will be in प्रथमा
- प्रयोज्यकर्ता will be द्वितीया or तृतीया
- For गत्यर्थकाः ज्ञानार्थकाः भोजनार्थकाः शब्दकर्मणः अकर्मकाः प्रयोज्यकर्ता will be in द्वितीया with exceptions (नयति, वहति, अत्ति, खादति, etc.)
- For everything else, प्रयोज्यकर्ता will be in तृतीया

विवरणम्

णिजन्ते कर्तृद्वयं भवति ।

- प्रेरककर्ता / प्रयोजककर्ता
- प्रेरितकर्ता / प्रयोज्यकर्ता

यः कार्यं कारयति सः प्रयोजककर्ता ।
यः कार्यं करोति सः प्रयोज्यकर्ता ।

प्रयोजककर्ता - प्रथमा विभक्तिः
प्रयोज्यकर्ता - द्वितीया/तृतीया विभक्तिः
णिजन्त-क्रियापदं - प्रयोजककर्तारम् अनुसरति

Learn Slokas Online

विवरणम्

- अश्वः धावति ।
- अश्वारोही अश्वं धावयति ।

  वाक्यद्वये अपि 'धावनम्' इति समाना क्रिया । प्रथमे वाक्ये अश्वः स्वयं धावति । द्वितीये वाक्ये अश्वः धावति, परन्तु अश्वारोही अश्वं धावनार्थं प्रेरयति ।

- छात्रः पत्रं लिखति ।
- अध्यापकः छात्रेण पत्रं लेखयति ।

  वाक्यद्वये अपि 'पत्रलेखनम्' इति समाना क्रिया । प्रथमे वाक्ये छात्रः स्वयं पत्रं लिखति । द्वितीये वाक्ये छात्रः पत्रं लिखति, परन्तु अध्यापकः छात्रं लेखनार्थं प्रेरयति ।

एतादृशानि प्रेरणार्थकानि क्रियापदानी 'णिजन्तानि' (णिच्प्रत्ययः अन्ते अस्ति इति) इति उच्यन्ते । धावति लिखति - इत्यादीनि अणिजन्तानि इति उच्यन्ते ।
मूल धातुः पाठी , दर्शी , गमी इति भवन्ति।
सामान्यतः प्रयोगेषु "अय " इति श्रूयते - पाठयति , लेखयति , कारयति , चोरयति

णिजन्ताः द्विविधाः

1. प्रेरणार्थे - अन्यान् कारयितुं धातवः
   पाठयति, लेखयति, कारयति, खादयति, धावयति, स्मारयति .....

2. स्वार्थे - स्वयं कार्यार्थे धातवः (धातु पाठे दशमगणस्य धातवः)
   स्वार्थे धातवः णिजन्त रूपं समानमेव परन्तु अर्थे भेदः अस्ति ।
   चोरयति, चिन्तयति, गणयति, क्षालयति, कथयति, ताडयति .....

यः कार्यं कारयति सः प्रयोजककर्ता ।
यः कार्यं करोति सः प्रयोज्यकर्ता ।

शिष्यः पाठं पठति ।

गुरुः शिष्यं पाठं पाठयति I

गुरुः प्रेरण-कार्यं करोति - प्रयोजककर्ता

शिष्यं पठनकार्यं करोति - प्रेरणकार्यं स्वीकरोति – प्रयोज्यकर्ता

<u>नियमाः</u>

1. णिजन्ते कर्ताद्वयं भवति ।
2. प्रायः णिजन्ताः उभयपदिनः भवन्ति ।

गमयति / गमयते	कारयति / कारयते
दर्शयति / दर्शयते	पाठयति / पाठयते
स्मारयति / स्मारयते	चोरयति / चोरयते

3. सर्वेभ्यः णिजन्तेभ्यः परस्मैपदम् अवश्यं भवति ।
4. केषाञ्चन णिजन्तानाम् आत्मनेपदिरूपाणि न भवन्ति ।
   धारयति नाशयति कम्पयति योधयति
5. निजन्त-क्रियापदानि उपयुज्य वाक्यरचनम् ।
   प्रयोजककर्ता - प्रथमा विभक्तिः
   प्रयोज्यकर्ता - द्वितीया/तृतीया विभक्तिः
   णिजन्त-क्रियापदं - प्रयोजककर्तारम् अनुसरति

   आञ्जनेयः लङ्कां गच्छति । (रामः)
   रामः आञ्जनेयं लङ्कां गमयति ।

प्रयोजककर्ता	- रामः (प्रथमा-विभक्तिः)	
णिजन्त-क्रिया	- गमयति	रामः गमयति ।
कर्मपदम्	- लङ्कां (द्वितीया-विभक्तिः)	रामः लङ्कां गमयति ।
प्रयोज्यकर्ता	- आञ्जनेयं (द्वितीया-विभक्तिः)	रामः आञ्जनेयं लङ्कां गमयति ।

Learn Slokas Online

- धातोः प्रथमाक्षरम् अकारः चेत्, णिजन्तरूपे प्रथमाक्षरं **आ**कारः भवति ।
  पठति - पाठयति
- धातोः प्रथमाक्षरम् इकारः चेत्, णिजन्तरूपे प्रथमाक्षरं **ए**कारः भवति ।
  लिखति - लेखयति
- धातोः प्रथमाक्षरम् उकारः चेत्, णिजन्तरूपे प्रथमाक्षरं **ओ**कारः भवति ।
  तुष्यति - तोषयति
- धातोः प्रथमाक्षरम् ऋकारः चेत्, णिजन्तरूपे प्रथमाक्षरं **अर्** भवति ।
  नृत्यति - नर्तयति
- आकारान्त-धातूनाम् पकारागमनम् ।
  ददाति - दापयति
- केचन धातवः मूलधातून् अनुसरन्ति
  पश्यति (दृश्) - दर्शयति
- केचन विशेष-धातूनां विशेष-नियमाः (अ ≠ आ)
  गच्छति - गमयति
- कानिचन विशेष-णिजन्त-रूपाणि
  शृणोति - श्रावयति
  क्रीणाति - क्रापयति
  स्नाति - स्नापयति
  बिभेति - भाययति

<u>सर्वेषु लकारेशु, कृदन्त रूपाणि अपि भवन्ति । यथा.....</u>

पठति	- पाठयति	**<u>लट्</u>**	पठनीयम्	- पाठनीयम्	**<u>अनीयर्</u>**
अपठत्	- अपाठयत्	**<u>लङ्</u>**	पठितव्यम्	- पाठितव्यम्	**<u>तव्यत्</u>**
पठिष्यति	- पाठयिष्यति	**<u>लृट्</u>**	पठितवान्	- पाठितवान्	**<u>क्तवतु</u>**
पठतु	- पाठयतु	**<u>लोट्</u>**	पठितः	- पाठितः	**<u>क्त</u>**
पठेत्	- पाठयेत्	**<u>विधिलिङ्</u>**	पठित्वा	- पाठयित्वा	**<u>क्त्वा</u>**
पठितुम	- पाठयितुम्	**<u>तुमुन्</u>**	प्रपठ्य	- प्रपाठ्य	**<u>ल्यप्</u>**

Learn Slokas Online

द्वितीयाविभक्तिः

पश्यति, जल्पति, आभाषते – 2nd (दर्शयति, जल्पयति, आभाषयति)
हृ, कृ – 2nd (हारयति, कारयति) विकल्पेन

गत्यर्थकाः	**ज्ञानार्थकाः**	**भोजनार्थकाः**	**शब्दकर्मणः**	**अकर्मकाः**
गमयति	बोधयति	भोजयति	अध्यापयति	हासयति
आगमयति	ज्ञापयति	पाययति	उच्चारयति	धावयति
यापयति	अवगमयति	आशयति (अश्नाति)	गापयति	उपवेशयति
प्रापयति	वेदयति		वादयति	वर्धयति
प्राप्नोति			श्रावयति	मारयति
			पाठयति	
नयति आनयति वहति		अत्ति खादति		

गन्तुम् **गमयितुम्** गत्वा **गमयित्वा** निर्गम्य **निर्गमय्य** गतवान् **गमितवान्**
रक्षितुम् **रक्षयितुम्** रक्षित्वा **रक्षयित्वा** संरक्ष्य **संरक्ष्य** रक्षितवान् **रक्षितवान्**
नंष्टुम् **नाशयितुम्** नष्ट्वा **विनश्य विनाश्य** नष्टवान् नाशितवान्
स्मर्तुम् **स्मारयितुम्** स्मृत्वा **स्मारयित्वा** संस्मृत्य **संस्मर्य** स्मृतवान् **स्मारितवान्**
द्रष्टुम् **दर्शयितुम्** दृष्ट्वा **दर्शयित्वा प्रदर्श्य** दृष्टवान् **दर्शितवान्**
कर्तुम् **कारयितुम्** कृत्वा **कारयित्वा** स्वीकृत्य **स्वीकार्य** कृतवान् **कारितवान्**
हन्तुम् **घातयितुम्** हत्वा **घातयित्वा** निहत्य **निर्घात्य** हतवान् **घातितवान्**
मोग्धुम् मोहयितुम् मुग्ध्वा मोहयित्वा सम्मुह्य सम्मो मुग्धवान् मोहितवान्
शोचितुम् **शोचयितुम्** शुचित्वा **शोचयित्वा संशोच्य संशोच्य** शुचितवान् **शोचितवान्**
भवितुम् **भावयितुम्** भूत्वा **भावयित्वा** परिभूय **परिभाव्य** भूतवान् **भावितवान्**

Learn Slokas Online

अष्टमपाठः - क्तप्रत्ययः

सङ्क्षेपः

- Added after the धातुः
- Conveys past-tense भूतकालः
- क्त and कर्मणि लङ् convey the same meaning
- Three types of धातुः - सेट्, अनिट्, वेट्
    - सेट् -> इत
    - अनिट् -> त
    - वेट् -> इत or त
- विशेषणम् – Hence, declines in all लिङ्गम्, वचनम्, विभक्तिः
- भावे is always is नपुंसकलिङ्गः & एकवचनम्
- भावे can come in both कर्तरि & कर्मणि
- Can be in both कर्तरि & कर्मणि
    - अकर्मकधातुः
    - गत्यर्थकधातुः
    - श्लिषादिभ्यः

विवरणम्

- क्त' इत्येषः कश्चन प्रत्ययः ।
- एषः प्रत्ययः धातोः परतः भवति ।
- क्तप्रत्ययान्तरूपस्य प्रयोगः भूतकालार्थे भवति ।
- कर्मणि-लङ्कारस्य प्रयोगः समानार्थे भवति ।
    - बालकेन पाठः पठितः ।
    - बालकेन कथा पठिता ।
    - बालकेन गद्यं पठितम् ।
- धातुः त्रिविधः - सेट्, अनिट्, वेट् च ।
- यत्र धातुः सेट् तत्र क्त प्रत्यये कृते 'इत' इति दृश्यते ।
- यत्र धातुः अनिट् तत्र क्तप्रत्यये कृते 'त' इति दृश्यते ।
- यत्र पुनः धातुः 'वेट्' भवति तत्र क्तप्रत्यये कृते 'त' इति 'इत' इति वा दृश्यते ।

Learn Slokas Online

- कृ + क्त (त) = कृत
- पठ् + क्त (इत) = पठितः

- क्तप्रत्ययान्तरूपं त्रिषु लिङ्गेषु वचनेषु च भवति ।

एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
पठितः	पठितौ	पठिताः (पुंलिङ्गे)
पठिता	पठिते	पठिताः (स्त्रीलिङ्गे)
पठितम्	पठिते	पठितानि (नपुंसकलिङ्गे)

- कर्मणि-लङ्लकारस्य प्रयोगः समानार्थे भवति ।
  - अध्यापकेन पाठः बोधितः ।
  - अध्यापकेन पाठः अबोध्यत ।
- भावे प्रयोगे क्रियापदं सदा एकवचनान्तं भवति इति ज्ञेयम् ।
  - शिशुभिः रुदितम् ।
  - पुष्पैः विकसितम् ।
- क्तप्रत्ययः यथा कर्मणि भावे अर्थे भवति तथा एव कर्तरि अपि अर्थे सम्भवति ।

1. अकर्मकधातुः

   बालः हसितः ।

   बालेन हसितम् ।

   बालेन अहस्यत ।

2. गत्यर्थकधातुः

   बालकः विद्यालयं गतः ।

   बालिका विद्यालयं गता ।

   बालकेन विद्यालयः गतः ।

   बालिकया विद्यालयः गतः ।

   गतः, अनुगतः, अनुसृतः, व्रजितः, तीर्णः, आगतः, यातः, अतीतः, उत्तीर्णः

3. श्लिषादिभ्यः

   श्लिष् - शीङ् - स्था - आस - वस - जन - रुह - जीर्यतयः

   आश्लिष्टः, अधिशयितः, अधिष्ठितः, उपासितः, उपोषितः, अनुजातः, आरूढः, अनुजीर्णः

नवमपाठः – सतिसप्तमी

अध्यापके कक्ष्यां प्रविष्टे छात्राः उत्थितवन्तः ।

वाक्ये द्वे क्रिये भवतः । तत्र एका क्रिया ज्ञापिका भवति । अन्या ज्ञाप्या । ज्ञापिका क्रिया यत्र भवति ततः सप्तमी । इयं सतिसप्तमी इत्युच्यते ।

यदा अध्यापकः कक्ष्यां प्रविष्टवान् तदा छात्राः उत्थितवन्तः इत्यर्थः । अत्र द्वे क्रिये स्तः । अध्यापकस्य प्रवेशः छात्राणाम् उत्थानं च इति । छात्राणाम् उत्थानं कदा भवति ? अध्यापकस्य प्रवेशः यदा भवति तदा इति ज्ञायते । अध्यापकस्य प्रवेशक्रिया छात्राणाम् उत्थानक्रियायाः कालं ज्ञापयति । अध्यापकस्य प्रवेशः ज्ञापकक्रिया, छात्राणाम् उत्थानं ज्ञाप्यक्रिया । एतादृशे प्रसङ्गे ज्ञापकक्रियायाः आश्रयस्य सप्तमीविभक्तिः भवति । एषा सतिसप्तमी इति उच्यते । भावसप्तमी इत्यपि अस्याः व्यवहारः अस्ति । पूर्वस्मिन् उदाहरणे कालज्ञापकक्रियायाः आश्रयः 'अध्यापकः' । अतः 'अध्यापक 'शब्दात् सप्तमीविभक्तिः । 'प्रविष्टे' इति तु 'अध्यापके' इत्यस्य विशेषणम् इति ततोऽपि सप्तमीविभक्तिः ।

पुंलिङ्गः नपुंसकलिङ्गः - **'सति'**
अध्यापके प्रविष्टे सति
मित्रे आगते सति

स्त्रीलिङ्गः - **'सती'**
गीतायां प्रविष्टायां सत्यां

अत एव इयं सतिसप्तमीति सती सप्तमीति वा उच्यते ।

द्विवचने बहुवचने चापि तस्य प्रयोगः भवति ।
वाक्येषु 'सति'सप्तमीविभक्तेः प्रयोगार्थं क्तप्रत्ययान्तस्य सप्तमीविभक्तिरूपाणि स्मरत
क्तप्रत्ययान्तस्य 'आगत'शब्दस्य सप्तमीविभक्तिरूपाणि
-

आगते	आगतयोः	आगतेषु (पुंलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे)

आगतायाम्	आगतयोः	आगतासु (स्त्रीलिङ्गे)

⇒ ज्ञापकक्रियायाः आश्रयः कर्ता कर्म वा भवति ।
आदौ तादृशम् एकम् अभ्यासं कुरुत यत्र ज्ञापकक्रियायाः आश्रयः कर्ता अस्ति ।
९. ३. यथोदाहरणम् एतेषु वाक्येषु ज्ञापकक्रिया का इति तस्याः आश्रयभूतः कर्ता कः इति च

ज्ञापकक्रियायाः आश्रयः कर्म अस्ति तादृशानि उदाहरणानि पश्यत

यदा शिक्षकेण श्लोकः पाठितः तदा छात्राः तस्य अर्थं लिखितवन्तः ।
शिक्षकेण श्लोके पाठिते (सति) छात्राः तस्य अर्थं लिखितवन्तः ।

द्वे क्रिये स्तः । पाठनक्रिया लेखनक्रिया च ।
शिक्षकस्य पाठनं ज्ञापकक्रिया, छात्राणां लेखनं ज्ञाप्यक्रिया ।
ज्ञापकक्रियायाः आश्रयः श्लोकः । अतः 'श्लोक' शब्दात् सप्तमीविभक्तिः ।
पाठिते' इत्यत्र तु 'श्लोक' शब्दस्य विशेषणत्वात् सप्तमी ।

<u>क्तवतुप्रत्ययान्तस्य सप्तमीविभक्तिरूपाणि –</u>

गतवति	गतवतोः	गतवत्सु	(पुंलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे)
गतवत्याम्	गतवत्योः	गतवतीषु	(स्त्रीलिङ्गे)

गोपाले गतवति अनुजा तस्य प्रकोष्ठं प्रविष्टवती ।

<u>शतृप्रत्ययान्तस्य सप्तमीविभक्तिरूपाणि -</u>

गच्छति	गच्छतोः	गच्छत्सु	(पुंलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे)
गच्छन्त्याम्	गच्छन्त्योः	गच्छन्तीषु	(स्त्रीलिङ्गे)

प्रदीपे चलनचित्रं पश्यति सति विद्युत् गता ।

Learn Slokas Online

शानच् प्रत्ययान्तस्य सप्तमीविभक्तिरूपाणि -

कम्पमाने	कम्पमानयोः	कम्पमानेषु	(पुंलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे)
कम्पमानायाम्	कम्पमानयोः	कम्पमानासु	(स्त्रीलिङ्गे)

वृक्षे कम्पमाने सति वानराः तत्र क्रीडन्ति ।

Learn Slokas Online

दशमपाठः – तरप् तमप्

'तरप्-तमप्'प्रत्ययौ अतिशयार्थं दर्शयतः ।
द्वयोः एकस्मिन् अतिशयं दर्शयितुं 'तरप्' प्रत्ययस्य प्रयोगः क्रियते ।
बहूनाम् एकस्मिन् अतिशयं दर्शयितुं 'तमप्' प्रत्ययस्य प्रयोगः क्रियते ।
एतौ प्रत्ययौ प्रातिपदिकस्य अन्ते योज्येते ।
उन्नत उन्नततर उन्नततम

उन्नततरशब्दस्य त्रिषु लिङ्गेषु रूपाणि इमानि ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
उन्नततरः	उन्नततरौ	उन्नततराः (पुंलिङ्गे)
उन्नततरा	उन्नततरे	उन्नततराः (स्त्रीलिङ्गे)
उन्नततरम्	उन्नततरे	उन्नततराणि (नपुंसकलिङ्गे)

उन्नततमशब्दस्य त्रिषु लिङ्गेषु रूपाणि इमानि ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
उन्नततम	उन्नततमौ	उन्नततमाः (पुंलिङ्गे)
उन्नततमा	उन्नततमे	उन्नततमाः (स्त्रीलिङ्गे)
उन्नततमम्	उन्नततमे	उन्नततमानि (नपुंसकलिङ्गे)

उदाहरणानि –
अस्माकं प्राङ्गणे उन्नताः वृक्षाः सन्ति । तेषु आम्रतिन्त्रिणीनारिकेलवृक्षाः उन्नततमाः ।
आम्रतिन्त्रिणीवृक्षयोः तिन्त्रिणीवृक्षः उन्नततरः । (द्वौ स्तः, अतः 'तर' प्रयोगः)
आम्रतिन्त्रिणीनारिकेलवृक्षेषु नारिकेलवृक्षः उन्नततमः । (त्रयः सन्ति, अतः 'तम' प्रयोगः)

तदन्तः शब्दः विशेषणं भवति ।
सः विशेषणविशेष्यनियमवशात् विशेष्यस्य लिङ्गं वचनं विभक्तिं च अनुसरति ।

पर्वतेषु हिमालयः **उन्नततमः** अस्ति ।
नदीषु गङ्गा **पवित्रतमा** अस्ति ।

काव्येषु रामायणं **प्राचीनतमम्** अस्ति ।

खगेषु पिककाकौ कृष्णतमौ ।
नदीषु गङ्गायमुने पवित्रतमे स्तः ।
काव्येषु रामायणं महाभारतं च प्रसिद्धतमे काव्ये स्तः ।

प्राणिषु गजाः स्थूलतमाः ।
जनेषु बालिकाः चतुरतमाः ।
पद्येषु सुभाषितानि मधुरतमानि ।

'तरप्-तमप्'प्रत्ययौ 'तरप् - तमप्' प्रत्ययौ बलवत्, गुणवत्, बुद्धिमत् - इत्यादीनाम् अन्ते अपि प्रयुज्येते ।

यथा –

बलवत्	बलवत्तर	बलवत्तम
बुद्धिमत्	बुद्धिमत्तर	बुद्धिमत्तम

- ईयसुन् - इष्ठन् प्रत्ययौ अपि 'तरप् - तमप्' प्रत्ययौ इव अतिशयार्थं बोधयतः ।
- द्वयोः एकस्मिन् अतिशयं बोधयितुं 'ईयसुन्' प्रत्ययस्य प्रयोगः क्रियते ।
- बहूनाम् एकस्मिन् अतिशयं बोधयितुं 'इष्ठन् ' प्रत्ययस्य प्रयोगः क्रियते ।
- एतौ प्रत्ययौ प्रातिपदिकस्य अन्ते योज्येते ।

यथा

प्रातिपदिकम्	**ईयसुन् प्रत्ययान्तम्**	**इष्ठन्प्रत्ययान्तम्**
बलिन्	बलीयस्	बलिष्ठ
गुरु	गरीयस्	गरिष्ठ
वृद्ध	ज्यायस्	ज्येष्ठ
युवन्	यवीयस्	यविष्ठ
युवन्	कनीयस्	कनिष्ठ

उरु	वरीयस्	वरिष्ठ
प्रशस्य	श्रेयस् / ज्यायस्	श्रेष्ठ / ज्येष्ठ
प्रिय	प्रेयस्	प्रेष्ठ

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
ज्यायान्	ज्यायांसौ	ज्यायांसः (पुंलिङ्गे)
ज्यायसी	ज्यायस्यौ	ज्यायस्यः (स्त्रीलिङ्गे)
ज्यायः	ज्यायसी	ज्यायांसि (नपुंसकलिङ्गे)

यथा –

(क)

१. रामलक्ष्मणयोः रामः **ज्यायान्** ।

२. रामभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नेषु रामभरतौ **ज्यायांसौ** ।

३. रामभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नेषु रामभरतलक्ष्मणाः **ज्यायांसः** ।

(ख)

१. सीता - उर्मिलयो: सीता **ज्यायसी** ।

२. सीतामाण्डवी - उर्मिला श्रुतकीर्तिषु सीतामाण्डव्यौ **ज्यायस्यौ** ।

३. सीतामाण्डवी - उर्मिला श्रुतकीर्तिषु सीतामाण्डवी - उर्मिलाः **ज्यायस्यः** ।

'तरप् - तमप्' प्रत्ययौ इव '**डतरच् - डतमच्**' इति प्रत्ययौ स्तः ।
तयोः योजनेन कतर, कतम, अन्यतर, अन्यतम - इति शब्दरूपाणि सिध्यन्ति ।

यथा -

श्रीधरसुकुमारयोः **कतरः** बुद्धिमान् ?

रामभरतलक्ष्मणेषु **कतमः** ज्येष्ठः ?

तयोः **अन्यतरम्** आह्वयत ।

तेषु **अन्यतमम्** आह्वयत ।

Learn Slokas Online